

XAVIER PUIGVERT I GURT

LA INTRODUCCIÓ DEL DELME A LA MARCA D'HISPÀNIA

El delme (*decima*) era una taxa que gravava el conjunt de la producció agrícola, destinada inicialment al sufragi i manteniment de l'Església cristiana per part de la comunitat de fidels. Fonamentat en els preceptes bíblics, la seva percepció fou establerta en els concilis de la Gàl·lia d'època merovíngia i definitivament imposada per la legislació carolíngia.¹

Fins a l'aparició del delme com a sistema de finançament de l'Església, el conjunt d'ingressos provenia de les ofrenes dels fidels (especialment, les primícies de les collites) i de les rendes obtingudes de les propietats immobiliàries,² procedents sobretot dels antics *bona templorum* traspassats al nou culte per l'estat romà baiximperial.³ El delme tan sols constituïa una ofrena voluntària coneguda per les primeres comunitats cristianes, un costum en vies de desaparició que el segon concili de Màcon de l'any 585⁴ va intentar recuperar apel·lant a lleis divines (*«leges itaque divinae... omni populo preceperunt decimas fructuum suorum locis sacris prestare»*) i sota l'amenaça de l'excomunicació (*«si quis autem contumax... fuerit, a membris ecclesiae omni tempore separetur»*).

L'obligació de pagar la taxa va fer-se efectiva a finals del segle VIII quan el braç secular, l'autoritat carolíngia, va convertir els territoris de cada església en districtes fiscals sota control episcopal amb l'única finalitat d'ingressar el delme en les arques eclesiàstiques.⁵ El nou impost venia a afegir-se a taxes públiques ja existents i amb les quals sovint se l'ha confós, com ara el *decimum* o *agrarium*,⁶ ingressat pel fisc merovingi sobre el total de la producció, o la *nona et decima*,⁷

1. CONSTABLE, 1964, especialment pp. 19-56.

2. JONES, 1974, p. 339.

3. DURLIAT, 1990, p. 119. Recared va recuperar aquesta pràctica quan va traspassar els béns de l'església arriana a la catòlica abans del 587: CVHR, Toledo III, 9; THOMPSON, 1971, p. 114.

4. CCM, II, Màcon II, 5; JONES, 1974, pp. 339-340; CONSTABLE, 1964, pp. 21-22.

5. FOURNIER, 1982, pp. 511-512.

6. Cal veure al respecte les observacions i cites documentals compreses en l'article de DURLIAT, 1979, p. 249 i n. 56.

7. CONSTABLE, 1960, va aclarir els punts foscos i les interpretacions errònies a l'entorn d'aquest impost. Sembla que només fou exigit a les regions més antigament sotmeses al poder carolingi, mai a Itàlia, Saxònia o Hispània (pp. 249-250).

establerta a mitjan segle IX com a impost estatal damunt les terres de l'Església.

La tradició visigòtica, fonament de l'actuació eclesiàstica a les diòcesis catalanes, no sembla haver aplicat la percepció d'aquesta taxa. Les actes dels diversos concilis hispànics mostren com les ofrenes i les rendes provinents de les terres tingudes en propietat són el principal suport de la infraestructura eclesiàstica.

Al quart concili de Toledo (633), com va posar de manifest R. Martí,⁸ s'especifica que del conjunt d'ingressos el bisbe en percep una tercera part (*«tam de oblationibus quam de tritibus ac frugibus tertium consequantur»*). A aquest sistema de repartiment de les rendes que pren el terç com a divisor se'l coneix com a sistema «hispànic», tot i que també era conegut a la Gàl·lia,⁹ per oposició al sistema «romà» basat en el quart, predominant a Itàlia i d'arrel baiximperial.¹⁰ El terç episcopal ja s'esmenta el 516¹¹ en un concili a Tarragona, on és qualificat d'antiga tradició (*«quia tertia ex omnibus per antiquam traditionem, ut accipiatur ab episcopis, novimus statum»*) i, novament, a Mèrida el 666¹² es fa referència a la seva vigència (*«ut episcopo non liceat tertiam de parochianis ecclesiis tollere, sed quae instituta sunt, debeat observare»*)).

Res no permet creure, però, que el sistema de terços fos aplicat sobre un hipotètic delme visigòtic, com defensa sense arguments E. Magnou-Nortier per al conjunt de la província Narbonesa.¹³ Cal pensar, més aviat, que el delme existia englobat en les ofrenes dels fidels, sense tenir suficient entitat pròpia com per a ésser exigit amb regularitat.

Però, paral·lelament als ingressos per ofrenes i per explotació de béns propis, l'església catòlica amb els bisbes al capdavant va participar activament en l'estructura estatal dels regnes germànics. A partir del segle V el bisbe es converteix en el cap de l'administració local i esdevé l'interlocutor directe del comte,¹⁴ en substitució de les desmantellades cúries municipals que, a Hispània, s'extingeixen completament durant la segona meitat del segle VI.¹⁵

Aquests estrets lligams amb l'estat afavoriren un tracte especial envers l'Església materialitzat en importants exempcions d'impostos, practicades tant pels reis mervíngis com pels visigots i ostrogots, mantenidors d'una prolixa tradició iniciada en el Baix Imperi.¹⁶

8. CVHR, Toledo IV, 33; MARTÍ, 1988a, I, p. 137; MARTÍ, 1988b, p. 154.

9. JONES, 1974, pp. 344-345.

10. THOMPSON, 1971, pp. 59 i 339-341; JONES, 1974, p. 346.

11. CVHR, Tarragona, 8; THOMPSON, 1971, p. 59.

12. CVHR, Mèrida, 16; THOMPSON, 1971, pp. 339-340.

13. MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 361; JONES, 1974, p. 345, ja deixava clar que tant el terç com el quart es prenen fonamentalment de les ofrenes dels fidels.

14. DURLIAT, 1990, pp. 115-116 i 119.

15. GARCÍA MORENO, 1971, p. 249.

16. GOFFART, 1982, p. 6.

La figura del bisbe va ésser investida per la monarquia visigòtica d'un poder de supervisió en qüestions judicials¹⁷ i fiscals, com bé demostra l'*Epistola de fisco Barcinonense* del 592,¹⁸ text oficial que conté el consentiment atorgat pels bisbes de Tarragona, Ègara, Empúries i Girona als recaptadors del fisc per a establir la taxa de canvi en or dels impostos en espècie. S'hi especifica que és una pràctica correct en l'administració del període (*sicut consuetudo est*).

El trencament que va suposar la invasió islàmica del 711 afectà especialment els privilegis de l'Església. És perfectament generalitzable a Hispània i Septimània l'observació de R. Martí¹⁹ per a la diòcesi de Girona: «Amb l'aplicació de la fiscalitat musulmana a terres de Girona, durant el segle VIII, l'Església perdé les rendes i el lloc eminent dels que gaudí durant el regne visigòtic. Sense voler-ho, es retrobà en la situació de quan només era una secta, sense percebre rendes fixes de l'estat».

Amb la conquesta franca dels territoris de les diòcesis d'Urgell, Girona i Barcelona,²⁰ completada en el període 785-801, les arque de les seus van poder refer-se de la sotragada. La monarquia carolíngia va menar des del primer moment una política d'enfortiment i de control, a la vegada, de la institució episcopal. La unificació litúrgica,²¹ en detriment del ritus visigòtic i a favor del romà, la repressió dels moviments heterodoxos,²² la imposició de bisbes addictes al nou règim²³ i la subordinació de les diòcesis conquerides a l'arquebisbat de Narbona són les manifestacions més visibles de la rígida vigilància establerta.

Per a fer més eficaç l'actuació de l'Església a favor de l'estat carolingi calgué iniciar una política de cessió de prerrogatives i drets reials als caps de les diòcesis, política documentada a la Narbonesa durant el regnat de Lluís el Pietós (814-840),²⁴ però potser ja iniciada per Carlemany.

El bisbe de la seu barcelonina rebé el 862 una part dels béns fiscals del comtat de Barcelona, vora el Montseny.²⁵ Posteriorment, el 878²⁶ se li cedí també una important participació en els ingressos fiscals (un terç del teloni sobre el mercat, del portatge i del dret d'encunyació de moneda) i el control de les possessions del

17. THOMPSON, 1971, pp. 118 i 298.

18. CVHR, Barcelona I, p. 54; GARCÍA MORENO, 1971, pp. 244 i ss., millora la interpretació de THOMPSON, 1971, pp. 118-119.

19. MARTÍ, 1988a, I, p. 126.

20. Les seus d'Empúries i Ègara (Terrassa) no van ésser restablertes. La d'Ausa (Vic) reaparegué a finals del segle IX, després d'un primer intent fracassat.

21. FELIU, 1976, pp. 46-48, fa referència a la resistència dels partidaris dels usos litúrgics visigòtics al comtat de Barcelona, denunciada pel bisbe a les autoritats franques.

22. SALRACH, 1978, I, pp. 68-72, sintetitza els coneixements sobre la repressió de la doctrina adopcionista i la reevangelització a través de la regla monacal benedictina.

23. Autòctons o no, car el bisbe Frodoí de Barcelona (FELIU, 1976, p. 46) era de nació franca.

24. MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 84.

25. ABADAL, 1926-52, pp. 66-67; FELIU, 1976, p. 47.

26. ABADAL, 1926-52, pp. 68-71; FELIU, 1976, p. 49.

monestir de Sant Cugat del Vallès. A la diòcesi de Girona, el bisbe va obtenir de l'emperador Lluís l'any 834²⁷ un terç dels pasquari i del teloni del comtat de Girona-Besalú. Aquesta cessió fiscal, per mitjà d'una hàbil jugada dirigida pel bisbe Gotmar, fou ampliada al comtat veí d'Empúries-Peralada el 842 tot i l'oposició del comte Alaric.²⁸ Encara Carloman va elevar la part episcopal en aquestes taxes a la meitat en un privilegi datat del 886.²⁹ No cal dir que, a més dels drets esmentats, els monarques van fomentar la creació de beneficis territorials sota control de la seu gironina.³⁰

Al bisbat d'Urgell, el caràcter fals o interpolat dels preceptes carolingis que es coneixen³¹ fa difícil esbrinar quins béns o drets van ésser realment cedits al llarg del segle IX. Aquestes falsificacions o interpolacions també es donen a les seus d'Agde, Elna i Narbona³² i evidencien en tots els casos el desig d'obtenir participacions en el fisc o d'augmentar-les a costa dels comtes i de la xarxa administrativa laica. A Elna, per exemple, el bisbe va obtenir el reconeixement global dels drets i béns de la seu l'any 833 i els seus successors ja s'encarregaren d'elaborar un diploma fals que «especificava» que, a més d'importants beneficis territorials, li pertanyia la meitat dels ingressos dels peatges per desplaçament de ramats i per assistència al mercat, juntament amb la meitat del pasquari.³³

Queda clar, doncs, que la base del finançament de l'Església als territoris de la *marca* d'Hispania va consistir en una primera etapa en el drenatge de les arque del fisc. El procediment usual fou la cessió de drets en determinats impostos recaptats pels comtes, participació fixada inicialment en un terç o en la meitat del total arreu de la província eclesiàstica de Narbona.³⁴ El delme, taxa creada específicament per a garantir uns recursos exclusius de l'Església a la Gàl·lia franca, no apareix enlloc.

Les primeres referències al delme com a percepció institucionalitzada a les diòcesis de la *marca* daten de la segona meitat del segle IX, tot i que un capitular datat a Tolosa el juny del 844³⁵ documenta els inicis del procés d'introducció a les terres regides pels costums visigòtics. En ell es recullen diverses obligacions dels preveres envers els bisbes de la Septimània, com ara les contribucions parroquials, les visites pastorals, l'assistència als sínodes, etc. També s'adverteix els clergues que

27. ABADAL, 1926-52, pp. 120-124; CDSG, doc. 2.

28. La disputa entre el bisbe i el comte ha estat analitzada per MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 84, SALRACH, 1978, I, pp. 107-110, i MARTÍ, 1988a, I, pp. 135-137; tots a partir dels documents publicats a MARCA, 1688, aps. 16-17, i VILLANUEVA, 1803-52, XIII, ap. 3 (= CDSG, docs. 4-6).

29. ABADAL, 1926-52, pp. 138-140; CDSG, doc. 14.

30. El procés de formació del patrimoni de la seu a MARTÍ, 1988a, I, pp. 127 i ss.

31. ABADAL, 1926-52, pp. 259-265, 282-288 i 333-334.

32. Com assenyalava MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 84.

33. MAGNOU-NORTIER, 1976, pp. 84-85 i n. 52, a partir de MARCA, 1688, aps. 6 i 10.

34. MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 86 i n. 54.

35. ABADAL, 1926-52, pp. 426-429.

les disposicions episcopals tenen la mateixa validesa que les estipulades en els canons («ut episcopi ... quasi auctoritatem habeant canonum») i que, en cas de no observar les disposicions canòniques sobre la gestió dels delmes («omnimodis et qualiter canones fidelium decimis agendum statuunt»), hauran d'ésser instruïts des dels sínodes i el poder reial («synodali dijudicatione et nostra regia auctoritate docebuntur»).

L'any 874 el sínode d'Attigny va atendre els precs del bisbe de Barcelona perquè es castigues un prevere cordovès que actuava al marge de la seu i li prenia vora dues parts del delme de la ciutat («pene duas partes ex decima ipsius civitatis sibi usurpat»). El capítular³⁶ fonamenta la potestat del bisbe damunt la taxa en les disposicions dictades el 829 pel monarca carolingi.

Gotmar, recentment nomenat bisbe de Vic, cedí el 24 de juny del 887 al monestir de Sant Joan de les Abadesses els delmes i primícies de diversos vilars amb motiu de la consagració de l'església monacal, patrocinada pels cometes de Barcelona.³⁷ L'expressió «per imperatiu de l'autoritat» («decimas et primicias concedo ad predicto monasterio sicut auctoritas iubet») que acompanya la donació fou utilitzada de nou per Gotmar en la dedicació de la capella del castell de Tona el mes de gener del 889.³⁸

També l'any 887,³⁹ el 24 de novembre, el bisbe Teuter va dotar la canònica de Santa Maria de la Seu i de Sant Feliu amb els delmes i les ofrenes de catorze esglésies vora la ciutat de Girona («omnes ecclesias cum decimis earum vel cum oblationibus ibi advenientibus»), segurament les úniques que estaven sota control episcopal directe a tota la diòcesi. En el document s'apela a les disposicions del concili de Nicea (any 325) com a font legal de la potestat del bisbe damunt esglésies i delmes («sicut constitutum est in sancto Niceno concilio et in aliis plurimis conciliis ut omnes basilice atque decime in potestate episcopi sint»).

El pagament del delme va esdevenir obligatori d'una manera progressiva, conforme creixia el nombre d'esglésies i es delimitava llur àmbit d'actuació. L'instrument mitjançant el qual va instituir-se el nou *statu quo* va ésser l'acta de consagració i dotació de nous temples. En ella s'especificava acuradament el terme parroquial, enunciant sempre que calia les vil·les i els vilars on es procediria a recaptar el delme i les primícies. Així, a partir del darrer decenni del segle IX les esglésies consagrades a les diòcesis sud-pirinenques ja recullen, d'una manera o altra, el nou impost eclesiàstic.

Als bisbats d'Osona i Urgell, els respectius bisbes Gotmar i Nantigís van iniciar un procés de densificació parroquial a les terres on l'autoritat comtal pretenia refer la seva potestat, malmesa per la proximitat de la frontera amb al-Andalus. Les

36. ABADAL, 1926-52, pp. 430-433.

37. ORDEIG, 1979, doc. 9; UDINA, 1951, doc. 4.

38. ORDEIG, 1979, doc. 10; ROVIRA, 1980, p. 26.

39. CDSG, doc. 15; CALZADA, 1986, ap. 1. MARTÍ, 1988a, I, p. 34, va corregir la datació equivocada (l'any 882) que tradicionalment s'acceptava per a aquest document.

comunitats pageses de la Plana de Vic, el Bages, el Baix Berguedà i la Vall de Lord⁴⁰ foren enquadrades de manera sistemàtica en una doble estructura, militar (els termes castrals) i eclesiàstica (els termes parroquials). El novembre de l'any 904⁴¹ el bisbe Serfdeu de Girona va advertir als sacerdots de tres esglésies empordaneses que, a partir d'aquell moment, havien de percebre delmes i primícies per ordre episcopal (*«ut sacerdotes ... decimas et primitias inde recipiant usque in futurum per iussionem proprii episcopi»*). Dinou dies després,⁴² a Camprodon, va haver de recordar als monjos de Sant Pere que aquests drets parroquials, juntament amb el cens degut a la seu, eren taxes estipulades d'acord amb els cànons (*«sicut canones docent»*). De manera semblant, a la diòcesi urgellenca la fórmula que validava el delme era la referència al «costum dels cristians» (*«iuxta morem christianorum peragendum»*).⁴³ A les terres que depenien de la seu barcelonina l'escàs nombre d'actes de consagració antigues impedeix seguir amb claredat el procés d'introducció del delme. Si bé a Sant Esteve de Parets, al Vallés, no s'hi fa esment el 904, el juliol del 932 el bisbe Teodoric concedeix els delmes i primícies parroquials al temple de Sant Sadurní de la Roca, també d'aquesta comarca.⁴⁴

Es evident que l'aparició del delme a la *marca* d'Hispania forma part d'un procés d'exportació de la taxa que des dels primers carolingis percebia l'Església a l'estat franc. Una exportació que no apareix, però, lligada automàticament al procés de conquesta militar. El respecte de les estructures, en especial del codi jurídic, anteriors a la conquesta islàmica fou una constant als territoris d'ambdues bandes del Pirineu que havien format part de l'estat visigòtic i els costums de l'Església tampoc es veieren substancialment alterats. El capitular del 844 anteriorment esmentat mostra com l'autoritat episcopal, recolzada per la monarquia carolíngia, s'avé a promoure la innovació i, si fem cas de les primeres referències documentals que ens han pervingut, a exigir-la en les àrees urbanes (exemples de Barcelona i Girona) on més clarament es manifesta el seu poder.

La voluntat d'adoptar el nou impost eclesiàstic sembla estretament relacionada amb l'aparició a la província eclesiàstica de Narbona del capítol canonical diocesà. La figura de la canònica (congregació de clergues adscrits a l'administració d'una seu i dirigits pel bisbe) és reintroduïda pels carolingis sota un nou estatut, la regla aquisgranesa, que presenta modificacions minúscules respecte de la regla canonical visigòtica.⁴⁵ Magnou-Nortier situa a l'any 889 la primera referència a una canònica a

40. Procés descrit per ABADAL, 1980³, pp. 96-108, i SALRACH, 1978, II, pp. 130-135.

41. ORDEIG, 1979, doc. 31; VILLANUEVA, 1803-52, XIII, ap. 8.

42. ORDEIG, 1979, doc. 32; VILLANUEVA, 1803-52, XV, ap. 31.

43. ORDEIG, 1979, docs. 25 i 36; BARAUT, 1986, docs. 15 i 21.

44. ORDEIG, 1979, docs. 30 i 49; UDINA, 1951, doc. 102; PUIG, 1929, ap. 19.

45. MAGNOU-NORTIER, 1976, pp. 414-415.

la Narbonesa cispirinenca, concretament la de la seu de Nîmes («*canonici in ipsam sedem ... servientibus*»).

⁴⁶

A les diòcesis de la *marca* l'aparició del delme acompanya la instauració de les primeres canòniques. La dotació abans esmentada del capítol gironí per Teuter el 887 és inequívoca. Al bisbat d'Osona, la rauxa consagradora de Gotmar va preparar el camí per a la creació d'una canònica a la seu acabada d'edificar. Amb la mateixa finalitat, i gràcies a la intercessió del bisbe Ermemir de Girona, obtingué del rei Odó diversos béns territorials «*cum ecclesiis et decimis*» l'any 889.⁴⁷ A inicis del segle X la comunitat catedralícia comptava ja amb un ardiaca, un sagristà, un parafonista i altres canonges.⁴⁸ La canònica barcelonina sembla que fou establerta mitjançant la concessió de drets i possessions efectuada per Lluís el Tartamut el 878.⁴⁹ La restauració i consegüent dotació havia estat reclamada pel bisbe Frodoí («*petiit etiam idem venerabilis Frodoynus episcopus ... ut canonicam restaurare eidem ecclesie ... ei concessisset*»), mà dreta de l'arquebisbe de Narbona als territoris de la *marca*. Per a Urgell no es disposa de cap indici fiable.

Com ja havia posat de relleu R. d'Abadal,⁵⁰ les transformacions en l'ordenació civil i eclesiàstica que s'observen als comtats sud-pirinenca a finals del segle IX tenen llur motor en la «setmana política» del concili de Troyes de l'any 878. El concili va congregar la plana major dels caps de diòcesi de la Narbonesa i les decisions que s'hi prengueren van dirigir-se tant a la redistribució de béns i càrrecs entre els comtes fidels al rei Lluís, com a enfortir el paper de les seus meridionals. Es probable que l'aplicació de la regla aquisgranesa en les noves canòniques i la institucionalització del finançament a través del delme parroquial fossin propugnades en aquesta ocasió.

BIBLIOGRAFIA

ABADAL, R. d', *Catalunya carolíngia. II-Els diplomes carolingis a Catalunya* (2 vols.). Barcelona, IEC, 1926-52

ABADAL, R. d', *Els primers comtes catalans*. Barcelona, Vicens-Vives, 1980³

BARAUT, C., *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1986

46. MAGNOU-NORTIER, 1976, p. 416.

47. ABADAL, 1926-52, pp. 293-299.

48. ORDEIG, 1979, doc. 33; SERRA VILARÓ, 1930-47-50, III, pp. 233-238 (acta de consagració de Santa Maria de Lluçà).

49. ABADAL, 1926-52, pp. 68-71; FELIU, 1976, pp. 49-50.

50. ABADAL, 1980³, pp. 63-37.

CALZADA, J., *Sant Gregori. Fulls d'història de la parròquia i el poble*. Girona, Ajuntament de Sant Gregori, 1986

CCM, *Les canons des conciles mérovingiens (VIe-VIIe siècles)* (2 vols.). J. Gaudemet i B. Basdevant (eds.). París, les Éditions du Cerf, 1989.

CDSG, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (anys 817-1100)*. Vegeu MARTÍ, 1988a.

CONSTABLE, G., «Nona et decima. An aspect of carolingian economy», *Speculum*, 35/2, pp. 224-250, 1960

CONSTABLE, G., *Monastic tithes. From their origins to the twelfth century*. Cambridge, University Press, 1964

CVHR, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. J. Vives (ed.). Barcelona-Madrid, CSIC, 1963.

DURLIAT, J., «Les attributions civiles des évêques mérovingiens: L'exemple de Didier, évêque de Cahors (630-655)», *Annales du Midi*, 91/143, pp. 237-254. 1979

DURLIAT, J., «Les pouvoirs de l'église protomédiévale (IVe-IXe siècles). À propos d'un livre récent», *Le Moyen Age*, 96/1, pp. 115-123. 1990

FELIU, G., «Els inicis del domini territorial de la seu de Barcelona», *Cuadernos de historia económica de Catalunya*, 14, pp. 45-61. 1976

FOURNIER, G., «La mise en place du cadre paroissial et l'évolution du peuplement», *Cristianizzazione e organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'Alto Medioevo: Espansione e resistenze* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 10-16 aprile 1980, 28/1). Spoleto, CISAM, pp. 495-563. 1982

GARCÍA MORENO, L.A., «Algunos aspectos fiscales de la Península Ibérica durante el siglo VI», *Hispania Antiqua*, 1, pp. 233-255. 1971

GOFFART, W., «Old and new in merovingian taxation», *Past and Present*, 96, pp. 3-21. 1982

JONES, A.H.M., «Church finance in the fifth and sixth centuries», *The Roman*

Economy. Oxford, Basil Blackwell, pp. 339-349 (= *Journal of Theological Studies*, 11 [1960], pp. 84-94. 1974

MAGNOU-NORTIER, E., *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*. Tolosa, APUT-M. 1976

MARCA, P. de, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*. París, E. Baluze. 1688 [reimpresió, Barcelona, 1972].

MARTÍ, R., *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la Seu (anys 817-1100)*. Bellaterra, Publicacions de la UAB [edició en microfítxes]. 1988a

MARTÍ, R., «L'ensagrerament: L'adveniment de les sagreres feudals», *Faventia*, 10/2, pp. 153-182. 1988b

ORDEIG, R., «Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes. I-Anys 833-950», *Revista catalana de teologia*, 4, pp. 123-165. 1979

PUIG, S. *Episcopologio de la sede barcinonense*. Barcelona, Biblioteca Balmes. 1929

ROVIRA, M., «L'acta de consagració i dotació de l'església del castell de Tona (13 de gener de 899)», *Quaderns d'estudis medievals*, 1/1, pp. 25-29. 1980

SALRACH, J.M.^a, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 2 vols. Barcelona, Edicions 62. 1978

SERRA VILARÓ, J., *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, 3 vols. Barcelona, Biblioteca Balmes. 1930-47-50

THOMPSON, E.A., *Los godos en España*. Madrid, Alianza ed. [original en anglès, Oxford University Press, 1969]. 1971

UDINA, F., *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*. Barcelona, CSIC. 1951

VILLANUEVA, J., *Viage literario a las iglesias de España* (22 vols.). Madrid-València, Real Academia de la Historia. 1803-52